

بررسی بانکداری مجازی در نظام حقوقی ایران

تاریخ دریافت: ۹۶/۲/۳

تاریخ پذیرش: ۹۶/۵/۱۵

رامین پورسعید^۱

پیمان قنبری^۲

چکیده:

در سال‌های اخیر همگام با گسترش روز افزون تجارت الکترونیکی، کاربرد فناوری ارتباطات و اطلاعات در حوزه مبادلات پولی و مالی نیز افزایش یافته و سیستم‌های پرداخت مجازی به طور قابل ملاحظه‌ای توسعه یافته‌اند. از نتایج و دستاوردهای اساسی توسعه فناوری اطلاعات، بانکداری الکترونیکی، بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی است که سبب می‌شود خدمات بانکداری به شکل نو و کار آمده ارائه شده و مزایای بسیار زیادی را در پی داشته باشد. در این مقاله ابتدا مفاهیم بنیادی فضای مجازی، بانکداری الکترونیکی، بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی تبیین شده و سپس ابعاد حقوقی و قواعد بانکداری مجازی مورد بررسی قرار می‌گیرند. کلمات کلیدی: فضای مجازی، بانکداری الکترونیکی، بانکداری اینترنتی، بانکداری مجازی.

۱- دکتری حقوق، استادیار دانشگاه پیام نور کرج، نویسنده مسئول. رایانامه: r.poursaeid@yahoo.com

۲- دانشجوی دکتری حقوق خصوصی و مدرس دانشگاه

□ مقدمه

در دهه‌های اخیر حجم تجارت الکترونیکی در اثر تحولات گسترده فناوری ارتباطات و اطلاعات رشد قابل توجهی داشته است. با توجه به اینکه مبادلات پولی و مالی جزء لاینفک مبادلات تجاری است، از اینرو همگام با گسترش حجم تجارت الکترونیکی جهانی، نهادهای پولی و مالی نیز به منظور پشتیبانی و تحصیل تجارت الکترونیکی به طور گسترده‌ای به استفاده از فناوری ارتباطات و اطلاعات روی آورده‌اند، که در نتیجه طی چند دهه، سیستم‌های پرداخت الکترونیکی جایگزین سیستم‌های سنتی شدند. در این میان بانک‌ها هم با حرکت به سوی بانکداری نوین نقش قابل توجهی را دارا شدند (عکاسی: ۱۳۸۷، [Http://www.civilica.com](http://www.civilica.com)).

از نظر اقتصادی مهم‌ترین اثرات استفاده از فناوری اطلاعات در سیستم‌های جدید بانکی و مواردی مثل گسترش پول مجازی و بانکداری مجازی، افزایش سرعت گردش پول، توسعه تجارت و ضریب امنیتی بالای مبادلات تجاری است (شجاعی فرد، نخعی امرودی، رامشینی: ۱۳۹۵، [Http://www.civilica.com](http://www.civilica.com)).

پیشرفتهای تکنولوژی به صورت بنیادین جهان را دگرگون ساخته و به طور خاص در صنعت بانکداری منشأ تحولات گسترده‌ای شده است. استفاده از ماشین‌های پرداخت خودکار، پرداخت الکترونیکی، انتقال سرمایه الکترونیکی، تلفن بانک، بانکداری آنلاین، اینترنت بانک، سبب رشد و توسعه بانکداری نوین شده است. همزمان با توسعه فناوری بانکداری، مواردی مثل امنیت خدمات، کاهش هزینه‌های عملیاتی اداری و کاهش حضور فیزیکی سبب شده اقبال جهانی با شیوه‌های نوین بانکی همراه شود.

مقاله حاضر در پی تبیین بانکداری مجازی است. ابتدا مفاهیم پایه‌ای و بنیادینی مثل فضای مجازی و بانکداری اینترنتی مورد بحث قرار گرفته و سپس به طور خاص مفهوم بانکداری مجازی و جدایی آن از مفاهیم مشابه مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در این راستا به طور مختصر ابعاد حقوقی بانکداری مجازی، تجربه‌های بانکداری مجازی در سطح بین المللی و در نهایت تحول بانکداری مجازی در سیستم بانکی ایران مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

□ ۱- مفاهیم و کلیات

۱-۱- فضای مجازی

جوامع امروز به گونه‌ای فزاینده به کامپیوتر، شبکه‌های کامپیوتر و خدمات اینترنتی وابسته شده‌اند، در نتیجه محیط تعاملی مناسبی جهت ارتباط میان افراد فراهم شده و تحولی عظیم در بحث ارتباطات به وجود آمده است. دوری جغرافیایی و مرز، اهمیت خود را از دست داده و در چند ثانیه می‌توان در هر نقطه‌ای از جهان وارد دنیای ارتباطات شد (قاسمی و بارین: ۱۳۹۲، ص ۱۶). گسترش رسانه‌های نوین ارتباطی و الکترونیکی و گسترش شبکه اینترنت، فضایی را ایجاد کرده که از آن تحت عنوان فضای مجازی نامبرده می‌شود. فضای مجازی که ارتباطات بین انسان‌ها و حتی بین ماشین‌ها را از طریق رایانه فراهم کرده، تمام جنبه‌های زندگی انسان اعم از جنبه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی

و فرهنگی را تغییر داده و ظرفیت‌های جدیدی را به زندگی انسان افزوده است. فضای مجازی شامل ویژگی‌هایی مثل سرعت، فراگیری، قابلیت دسترسی دائم، فرامکانی، فرازمانی، جهانی بودن و چند رسانه‌ای بودن است (عاملی، ۱۳۹۱، ص ۲۶). به این ترتیب بسیاری از محدودیت‌های دنیای واقعی و فیزیکی مثل زمان و مکان در دنیای مجای معنا و مفهوم خود را از دست می‌دهند (برگرو کدلمان: ۱۳۷۵، ص ۴۳). به بیان ساده‌تر فضای مجازی یک فضای جهانی است و بی مرز بودن و فرامکان و فرازمان بودن این فضا آن را متمایز ساخته است (عاملی: ۱۳۹۰، ص ۲۸).

فضای مجازی با توضیحاتی که فوقاً اشاره شد به معنای شبکه جهانی متشکل از زیر ساخت‌های فنی، رایانه‌ای و مخابراتی می‌باشد که در سطح جهان با همدیگر پیوسته و مرتبط می‌باشند (السان: ۱۳۹۳، ص ۱۵)

فضای مجازی با مفهوم مذکور دارای عناصر زیر می‌باشد: کامپیوتر - اینترنت - سایر (به معنای شبکه‌های کامپیوتری دنیای آنلاین) و ساختار داده و اطلاعات در فضای سایر (قاجار قیونلو: ۱۳۹۱، ص ۲۹).

حال که مفهوم فضای مجازی روشن شد بهتر می‌توان استنباط درستی از بانکداری مجازی ارائه داد. در واقع بانکداری مجازی در چنین فضایی ایجاد می‌شود و قاعدتاً شناخت دقیق آن منوط به داشتن اطلاعات کافی از فضای مجازی است.

۱-۲- تجارت الکترونیکی

برای بازشناسی بانکداری مجازی از عناوین مشابه نظیر بانکداری الکترونیکی، بانکداری نوین، بانکداری سایبر و ترسیم مرز مشخص از بانکداری مجازی، لازم است ابتدا مهم‌ترین مفاهیم مشابه مورد بررسی قرار گرفته و سپس بانکداری مجازی تعریف شود.

با ماشینی شدن تجارت و حذف کامل یا زیاد کاغذ و اجباری شدن رعایت استانداردهای پیام‌های تجاری در سطح بین الملل، ضرورت تجارت الکترونیکی مشخص می‌شود (صادقی نشاط: ۱۳۷۹، ص ۷۶). مفهوم تجارت الکترونیکی به قدری گسترده است که ارائه تعریفی جامع و مختصر به آسانی میسر نیست (رضایی: ۱۳۸۷، ص ۲۰). در یک تعریف ساده تجارت الکترونیک استفاده از هر نوع شبکه الکترونیکی برای انجام مطالعات تجاری و ارائه خدمات است. این امر بر مبنای استفاده از اطلاعاتی است که به صورت داده‌های الکترونیکی مبادله می‌شوند (P11,1997:liod). به این ترتیب تجارت الکترونیکی عبارت از مبادله اطلاعات تجاری بدون استفاده از کاغذ است که در آن نوآوری‌هایی مانند مبادله الکترونیکی داده‌ها، پست الکترونیکی، تابلو اعلانات الکترونیکی، انتقال الکترونیکی وجه و سایر فن‌آوری‌های مبتنی بر وجود دارد (باجاج: ۱۳۷۶، ص ۳). در اعلامیه مورخ ۲۵ سپتامبر ۱۹۹۸ تجارت الکترونیکی، آمده: «تولید، توزیع، بازاریابی، فروش یا تسلیم کالاها و خدمات از طریق وسایل الکترونیکی را تجارت الکترونیکی گویند».

در جهان امروز سرعت در انجام امور مختلف، لازمه زندگی بشر بوده و استفاده از تکنولوژی برتر در اداره امور بازارهای پولی و مالی مد نظر قرار گرفته است. در تجارت الکترونیکی، امر تجارت یا ارائه

خدمات بانکی توسط شبکه روی خطی کامپیوتر صورت می‌گیرد و در گسترش بازارها، بهبود سرویس دهی به مشتریان، کاهش هزینه‌ها و افزایش بهره‌وری بسیار مؤثر است.

استفاده بانک‌ها از شبکه اینترنت برای ارائه خدمات سنتی بانکی به صورت کارا تر آغاز شده و برخی از بانک‌ها نیز تلاش نموده‌اند تا خدمات جدیدی را فقط برای تسهیل مشارکت مشتریان در تجارت الکترونیکی طراحی نمایند (کیانی: ۱۳۸۲، ص ۱۰). بنابراین بانک‌ها به طور گسترده‌ای در حال استفاده از وسایل الکترونیکی از قبیل اینترنت، زیرساخت‌های فنی و رایانه‌ای و مخابراتی برای انجام خدمات بانکی هستند. مواردی مثل صدور صورتحساب به صورت الکترونیکی، پول و چک الکترونیکی، دستگاه‌های خودپرداز و شبکه اینترنت از جمله موارد استفاده بانک‌ها از موقعیت تجارت الکترونیکی است. به این ترتیب می‌توان گفت تجارت الکترونیکی بستری است که در آن بانکداری مجازی قابل تحقق است. به گونه‌ای که اگر بستر و شرایط تجارت الکترونیکی فراهم نباشد بانکداری مجازی قابل تحقق نخواهد بود.

باید توجه شود ماهیت تجارت الکترونیکی افزایش سرعت انتشار و کیفیت پیام است. این امر سبب تسهیل در داد و ستدها می‌شود. از این جهت تجارت الکترونیک از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است.

۳-۱- بانکداری الکترونیکی

با توجه به پیشرفت‌های بوجود آمده در زمینه‌هایی مثل مخابرات، الکترونیک، کامپیوتر و با عنایت به فرایندهای تجارت الکترونیکی برای پرداخت‌های آنلاین، زمینه و نیاز برای رشد و گسترش عملیات بانکی به صورت الکترونیکی روز به روز بیشتر شده است. به کمک اینترنت، بانکداری دیگر به زمان یا مکان وابسته نیست. مشتریان در سراسر جهان ۲۴ ساعته و به آسانی به حساب‌های خود دسترسی دارند (صادقی: ۱۳۹۰، ص ۲۵۷). بانکداری در حال حاضر به صنعت خدمات پردازش اطلاعات تبدیل شده است. سرعت توسعه صنعت انفورماتیک باعث ایجاد تغییرات عمده‌ای در شکل پول و سیستم‌های خدمات بانکداری در عرصه بانکداری شده و مفاهیم جدیدی را تحت عنوان پول الکترونیک، ماشین‌های خود پرداز، بانکداری خانگی، تلفن بانک، بانکداری از راه دور، بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی به وجود آورده است (صادقی: ۱۳۸۳، ص ۵۶).

تکنولوژی بانکداری الکترونیکی، خدمات متنوعی را از طریق بانکداری مبتنی بر وب، بانکداری مبتنی بر فناوری تلفن‌های همراه، بانکداری تلفنی، بانکداری کیوسکی، بانکداری به کمک فکس، پیام کوتاه، بانکداری مبتنی بر خود پرداز، بانکداری مبتنی بر دستگاه‌های POS و بانکداری مبتنی بر کارت‌های هوشمند ارائه می‌دهد (صنایعی و همکاران: ۱۳۸۹، ص ۲).

می‌توان بانکداری الکترونیکی را به عنوان فراهم آوردن امکاناتی برای مشتریان که بدون نیاز به حضور فیزیکی در بانک و با استفاده از واسطه‌های ایمن بتوانند به خدمات بانکی دسترسی یابند تعریف کرد. (کهزادی: ۱۳۸۳، ص ۳۷).

بانکداری الکترونیکی با در اختیار گذاردن فناوری‌های نرم افزار و سخت افزاری مبتنی بر شبکه

و مخابرات، این امکان را برای مشتریان فراهم می‌آورد تا با رعایت سرعت، دقت، امنیت و آسانی استفاده، فعالیت‌های مورد نیازتان را انجام دهند (فرنود و همکاران: ۱۳۸۷، ص ۲۴). به این ترتیب بانکداری الکترونیک امکاناتی را فراهم می‌آورد تا خدمات بانکی در محل شعبه و همچنین در فرایندهای بین شعبه‌ای و بین بانکی در سراسر دنیا با سرعت و کارایی بیشتری انجام شود (حبیب زاده و میرمجیدی: ۱۳۹۰، ص ۲۷).

به این ترتیب بانکداری الکترونیکی یک نوع سرویس الکترونیکی است، یعنی با صرف مکانیزه کردن نظام بانکی و تجهیز آن به ابزارهای رایانه‌ای، بانکداری الکترونیکی محقق نشده است. در واقع بانکداری الکترونیکی عبارت است از استفاده از فناوری پیشرفته نرم افزاری و سخت افزاری مبتنی بر شبکه و مخابرات، برای تبادل منابع و اطلاعات مالی به صورت الکترونیکی که منجر به کاهش نیاز به حضور فیزیکی مشتری در شعب بانک‌ها شود (فدایی: <http://bankdarimajazi.mihanblog.com/post/8>).

به این ترتیب بانکداری الکترونیکی مفهومی جدا از بانکداری مرسوم نیست، بلکه شیوه‌های نوین برای انجام بسیاری از امور بانکی محسوب می‌شود. بانکداری الکترونیکی در مفهوم عام انجام بانکداری از طریق تمامی ارتباطات الکترونیکی و شبکه‌ای از قبیل تلفن، اینترنت تلفن همراه و ارتباطات ماهواره‌ای را شامل می‌شود (السان: ۱۳۹۲، ص ۹- همو: ۱۳۹۳، ص ۶۸).

با توجه به مباحث مذکور می‌توان گفت که بانکداری الکترونیکی یک مفهوم عام و کلی است جهت انجام امور بانکی با استفاده از فضای شبکه‌ای و الکترونیکی. این شیوه جدید می‌تواند دارای شاخه‌های مختلفی نظیر بانکداری مبتنی بر موبایل، خدمات بانکی مبتنی بر POS، خدمات بانکی مبتنی بر atm - بانکداری مجازی و ... باشد. لذا می‌توان گفت که هر بانکداری مجازی یک نوع بانکداری الکترونیکی است. اما هر بانکداری الکترونیکی الزاماً بانکداری مجازی نیست.

یعنی میان دو مفهوم «بانکداری الکترونیکی» و «بانکداری مجازی» رابطه عموم و خصوص مطلق وجود دارد. در این خصوص در مباحث بعدی توضیح بیشتری داده خواهد شد. مجدداً یادآوری می‌نماید که در ادبیات مربوط به مباحث نوین بانکداری، رویه یکسانی در خصوص مفاهیم جدید وجود نداشته و بسیاری از واژه‌ها گاهی مترادف و گاهی با معانی متفاوت به کار می‌روند مواردی مثل بانکداری الکترونیکی - بانکداری اینترنتی - بانکداری دیجیتالی - بانکداری مجازی و ... در پژوهش حاضر مشخص می‌شود که این مفاهیم مترادف نبوده و دارای مفاهیم خاص خود هستند.

۱-۴- بانکداری اینترنتی

اینترنت مجموعه‌ای از شبکه‌های به هم پیوسته در سراسر جهان است (لارسن: ۱۳۸۳، ص ۱۷- حسن بیگی: ۱۳۸۴، ص ۳۲). این فناوری وسیله‌ای قدرتمند در تبادل آرا و عقاید است و در زمینه‌های مختلف فرهنگی، هنری، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، تجاری، رفاهی، امنیتی و ... بسیار مؤثر و کارآمد است (لارسن: ۱۳۸۳، ص ۱۷) با ظهور اینترنت این پدیده ابعاد بین‌المللی و فرامرزی به خود گرفته است و در زمینه تجارت الکترونیک و بانکداری بسیار اثر گذار بوده است (زرکلام: ۱۳۹۰، ص ۱۰). به همین جهت اغراق آمیز نیست اگر بگوییم تأسیس اینترنت و گسترش استفاده

از آن، رنسانس دوم به حساب می‌آید.

امروزه یکی از ابعاد قدرت، بحث اطلاعات و ابزار اطلاع رسانی است (نمازیخواه: ۱۳۸۶، ص ۷). امروزه تمامی بانک‌های معتبر دنیا به ارائه خدمات خود از طریق اینترنت مبادرت کرده‌اند. برای ارائه خدمات بانکداری اینترنتی امروزه دو رویکرد اصلی وجود دارد: در رویکرد اول بسیاری از بانک‌ها و مؤسسات اعتباری در حال ارائه خدمات بانکداری اینترنتی هستند. این نوع بانکداری امکان انجام خدمات بانکی را هم به صورت حضوری و هم به صورت غیر حضوری و با استفاده از اینترنت و موبایل فراهم می‌کند. اما در رویکرد دوم خدمات بانکداری اینترنتی، از طریق اینترنت و موبایل مشتریان که با بانک در ارتباط هستند اعمال می‌شود. در این رویکرد نیازی به مراجعه فیزیکی مشتریان به بانک نیست (<http://ebinews.com/news/56362>).

بانکداری از طریق اینترنت اگر چه از قواعد حاکم بر بانکداری با مفهوم عام آن پیروی می‌کند، در عین حال با مقتضیاتی همراه است که به دلیل جدید بودن، راه کارهای کاملاً انحصاری خود را دارد. بانکداری اینترنتی چیزی جدا از بانکداری الکترونیکی نیست. به عبارت دیگر بخشی از بانکداری الکترونیکی است. بانکداری اینترنتی انجام امور مرتبط با بانک با استفاده از شبکه جهانی اینترنت است (السان: ۱۳۹۲، ص ۲۳).

در واقع راه افتادن بانکداری اینترنتی مربوط به مرحله آخر بانکداری الکترونیکی است: یعنی وضعیتی که امکان یکپارچه سازی و هماهنگی کامل سیستم‌های درون بانکی و بانک‌ها فراهم شده و امکان اتصال مشتریان با بانک بدون نیاز به حضور فراهم گردد. پس می‌توان گفت مواردی مثل بانکداری با تلفن همراه و بانکداری مجازی از مصادیق بانکداری اینترنتی هستند (همان، ص ۲۷). اما باید دقت کنیم که به صرف داشتن بانکداری اینترنتی نمی‌توان ادعای بانکداری مجازی را داشت، زیرا اینترنت تنها یکی از بسترهای بانکداری مجازی است و ابزارهای دیگری هم مثل موبایل، تلفن، خود پرداز، پایانه فروشگاهی و ... نیز در تحقق بانکداری مجازی تأثیر گذار است (غلامرضایی: <http://titronline.ir/vdce.f8wbjh8wwgbij.html>). اگر بخواهیم مقایسه‌ای میان مفاهیم بانکداری الکترونیک و بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی داشته باشیم، باید گفت که هم بانکداری اینترنتی و هم بانکداری مجازی هر دو جلوه‌ای از بانکداری الکترونیکی هستند، اما همه مصادیق بانکداری الکترونیکی، بانکداری اینترنتی و یا بانکداری مجازی نیست.

از سوی دیگر بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی در برخی مصادیق با یکدیگر منطبق می‌شوند و در برخی مصادیق هم با یکدیگر متباین هستند. از مقایسه این مفاهیم می‌توان به نتایج زیر رسید: یک: میان بانکداری الکترونیکی و بانکداری اینترنتی رابطه عموم و خصوص مطلق وجود دارد. دو: میان بانکداری الکترونیکی و بانکداری مجازی رابطه عموم و خصوص مطلق وجود دارد. سه: میان بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد. در پایان این قسمت اظهارات رئیس کل بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، می‌تواند مویدی بر یافته پژوهشی فوق اشاره باشد: بانکداری مجازی، متفاوت از بانکداری الکترونیک است. بانکداری مجازی به معنی حضور بانک‌ها در فضای مجازی با مفهوم کلی آن است. این امر با خدمات بانکداری

اینترنتی، همراه بانک، کارت‌های بانکی و به طور کلی خدماتی که از آن اصطلاحاً با عنوان بانکداری الکترونیکی یاد می‌کنیم ماهیتاً متفاوت است. در این تعریف نباید مصادیق را با مفاهیم یکسان گرفت (سیف: ۱۳۹۲، <http://www.cbi.ir/showitem/11322.aspx>).

البته با توجه به اینکه اینترنت مهم‌ترین ابزار مورد استفاده در بانکداری مجازی است، می‌توان گفت که شاید پیشرفته‌ترین مصداق بانکداری اینترنتی، بانکداری مجازی باشد.

۱-۵- بانکداری مجازی

بانکداری در مسیر پیشرفت خود سه مرحله را طی کرده است. ابتدا مرحله سنتی و سپس همراهی تکنولوژی با بانکداری و ساماندهی عملیات داخل شعب و استفاده از ابزارهایی نظیر خودپرداز و پایانه‌های فروش و در مرحله سوم بهره‌گیری از اینترنت، تلفن همراه و سایر کانال‌های نوین و پیدایش بانکداری مجازی. در واقع با توجه به رشد و نفوذ همه جانبه فناوری اطلاعات در تمامی عرصه‌های زندگی و همچنین تسهیلاتی که این فناوری در اختیار مردم قرار داده است، تقاضا برای الکترونیکی کردن زندگی و امور روزمره از جمله الکترونیکی کردن امور بانکی و سپس مجازی نمودن آن رو به افزایش گذاشته است (خورموجی: <http://30now.blogfa.com/post/85>) مهم‌ترین ابزار این تکنولوژی را می‌توان اینترنت نامید.

بانک‌ها برای اینکه بتوانند در بازار مالی از مزیت رقابتی بهره مند شوند و این مزیت را حفظ کنند باید همواره بتوانند خود را با شرایط جدید سازگار کنند و فناوری‌های جدید را بپذیرند. بانک مجازی در واقع یکی از مهم‌ترین شیوه‌های تحقق این نیاز است. بانک مجازی قادر است خدمات خود به مشتریان را به جای شیوه‌های فیزیکی در فضای مجازی مانند اینترنت ارائه کند. (<http://www.stratinfotech.com/banking>).

در بانکداری مجازی تمام مراحل از واریز پول برای سپرده گذاری تا دریافت و انتقال وجه و مبادله اسناد بین بانکی با تمام کشورهای جهان از طریق رایانه انجام می‌شود. این فناوری به قدری در تسهیل امور بانکی مؤثر است که حتی در کشورهای آفریقایی مثل زیمبابوه هم تأسیس شده است. به این ترتیب بانک‌های مجازی نسل نوینی از بانک‌ها بوده که با استفاده از آخرین دستاوردهای فن آوری اطلاعات و ارتباطات و بی نیاز از شعبه فیزیکی، خدمات و محصولات متنوع بانکی را به عموم عرضه می‌کنند. (<http://e30now.blogfa.com/post/85>). بانکداری مجازی عرصه جدید در فضای مجازی و دنیای تجارت الکترونیک است که موقعیت بسیار مناسبی را جهت ارائه خدمات بانکی به دست می‌دهد. مواردی مثل عدم مراجعه حضوری، سهولت دسترسی، سرعت بالا و امنیت مناسب از جمله مواردی است که ضرورت چنین سیستمی را مشخص می‌کند.

بانکداری الکترونیکی، بانکداری مجازی، بانکداری دیجیتال، بانکداری اینترنتی و ... معمولاً به جای یکدیگر به کار می‌روند. هر چند که در مباحث قبلی تا حد امکان سعی شد تفاوت میان آن‌ها نشان داده شود.

برای رسیدن به مفهوم روشن و واضحی از بانکداری مجازی باید بدانیم طبق بررسی ادبیات و

پژوهش‌های علمی صورت گرفته در حوزه بانکداری مجازی سه رویکرد اصلی در این حوزه شناسایی می‌شود (جلالی و دیگران: ۱۳۹۱، ص ۱۴).

این سه رویکرد عبارت‌اند از: ارائه خدمات بانکی به صورت مجازی. رویکرد دوم فعالیت بانک به صورت یک سازمان مجازی، و رویکرد سوم ورود به فضای مجازی برای ارائه خدمات متنوع بانکی. به بیان ساده‌تر الف) مجازی سازی خدمات، ب) مجازی سازی ساختار و ج) مجازی سازی ساختار و خدمات، رویکردهای اصلی سه گانه بانکداری مجازی است.

الف: مجازی سازی خدمات

در این رویکرد بانک مجازی در واقع همان مدل توسعه یافته بانکداری الکترونیکی است و می‌توان گفت بانکداری الکترونیکی با بانکداری مجازی در این رویکرد مترادف هستند. به بیان ساده تر در این حالت خدمات ارائه شده به مشتریان همان خدمات بانکداری سنتی می‌باشد و بانک، با استفاده از ابزارهای الکترونیکی مثل خود پرداز، همراه بانک و اینترنت بانک خدمات بانکی را به مشتریان خود ارائه می‌کند.

در این رویکرد یک بانک سنتی با شعب و ساختمان‌های فیزیکی خود، با راه اندازی یک وب سایت، خدمات بانکی را از طریق اینترنت به موازات ابزارهای سنتی دیگر در اختیار مشتریان قرار می‌دهد. البته صرف استفاده از ابزارهای الکترونیکی، یک بانک را به بانک مجازی تبدیل نمی‌کند، بلکه ملاک، ارتقاء و بهبود خدمات پس از فروش و یا بهبود سیستم خدمات مشتریان است (خورموجی، پیشین).

ب: مجازی سازی ساختار

در این رویکرد سیستم‌های بانکی به صورت متمرکز توسعه یافته و مورد بهره برداری قرار می‌گیرد و سیستم‌های پشتیبانی با فضای بیرونی در تبادل هستند؛ به عنوان مثال تأمین کنندگان عملیات حسابداری، پردازش داده‌ها، مرکز داده و بازاریابی بانک و ... با سیستم‌های بانک به صورت مستقیم در ارتباط هستند (جلالی، پیشین). بانک به عملیات اصلی بانکی می‌پردازد ولی در انجام فعالیت‌های پشتیبانی از خدمات تأمین کنندگان بیرونی استفاده می‌کند.

به این ترتیب باید گفت بانک مجازی یک سازمان مجازی است که فعالیت‌های بانکی و مالی انجام می‌دهد. در مقام تطبیق این رویکرد با مفاهیم مشابه، می‌توان آن را با بانکداری اینترنتی مشابه دانست.

ج: مجازی سازی ساختار و خدمات

این رویکرد بر ارائه خدمات بانکی به صورت مجازی و بر اساس مفهوم سازمان مجازی استوار است. بانک‌ها برای بر آوردن نیازهای مخاطبان و مشتریان، خدمات متنوعی را به صورت مجازی و با استفاده از امکانات و قابلیت‌های موجود بر روی شبکه ارائه می‌کند (همان).

بانک علاوه بر گرایش به سمت سازمان مجازی، همزمان خدمات و محصولات بانکی خود را نیز بر روی فضای مجازی توسعه می‌دهد. با توجه به ساختار پیشرفته توسعه یافته مجازی، بانک قابلیت خدمات در تمامی ساعات شبانه روز را دارا می‌شود. تاکید اصلی بر کارایی خدمات بانکی است و برای رسیدن به این هدف، حداکثر استفاده را از ابزارهای الکترونیکی و فضای مجازی به عمل می‌آورد. انعطاف پذیری، مشارکت پذیری و تمرکز بر نیازهای مشتریان از ویژگی‌های اصلی این رویکرد است. در واقع از تکنولوژی جهت ارائه خدمات بانکی استفاده حداکثری مفید می‌شود (www.cefims.ac.uk/document/sample).

در این رویکرد که مفهوم اصلی و اساسی بانکداری مجازی است (هم به جهت ارائه خدمات بانکی به شیوه ابزارهای الکترونیکی مبتنی بر شبکه، و هم به جهت ساختار بانک)، بانک مجازی بانکی است بدون ساختمان فیزیکی که به طور کامل بر بستر اینترنت قرار دارد. به دلیل ارائه خدمات در بستر فضای مجازی، بانکداری مجازی کاملاً یک بانکداری غیر حضوری است یعنی یک بانک بدون شعبه و تماماً اینترنتی. در واقع بانک مجازی پا را فراتر از کانال‌های ارتباطی گذاشته و با حذف شعبه و حذف حضور مشتری، فرایندهای داخلی و خارجی بانک را از حالت فیزیکی به فرایندهای الکترونیکی تبدیل می‌کند.

به این ترتیب به کمک بانکداری مجازی شهروندان می‌توانند از انواع خدمات الکترونیکی که لازمه بسیاری از آن‌ها وجود پرداخت الکترونیکی است بهرمنند شوند و بدون مراجعه به شعب بانک و از طریق دستگاه‌های الکترونیکی نظیر کامپیوتر، موبایل و دستگاه‌های خود پرداز فروشگاه‌های از خدمات بانکداری بهره گیرند (حاصلی: ۱۳۹۲، ص ۲۷).

در بانک‌های عادی استفاده از فناوری در جهت کاهش حضور فیزیکی مشتری در شعبه است، ولی در بانکداری مجازی اساساً یک بانک بدون شعبه، تماماً الکترونیکی و کاملاً غیر حضوری ایجاد می‌شود. اگر بخواهیم عناصر بانکداری مجازی را در رویکرد سوم مورد ارزیابی قرار دهیم، یافته‌های پژوهش به قرار زیر خواهد بود:

- ✓ بانکداری مجازی به مشتریان خود بدون دسترسی و حضور فیزیکی به بانک، خدمات ارائه می‌دهد.
- ✓ بانکداری مجازی یک نوع بانکداری بدون دخالت کارمند و شعبه است.
- ✓ بانکداری مجازی خدمات بانکی را در هر زمان و مکان ارائه دهد.
- ✓ بانکداری مجازی خدمات بانکی را با استفاده از تجهیزات فناوری اطلاعات و از طریق سیستم‌های الکترونیک و در بستر اینترنت ارائه می‌دهد.
- ✓ بانکداری مجازی از نظر ماهیت فعالیت و خدمات قابل ارائه به مشتریان، هیچ تفاوتی با عملکرد بانک‌های عادی ندارد، اما همان خدمات را با ابزارهای الکترونیکی و با استفاده از تجهیزات فناوری اطلاعات انجام می‌دهد.

به گفته یکی از مدیران شبکه بانکی کشور، چرخش شبکه بانکی به سوی بانکداری مجازی، هر روز پرشتاب‌تر می‌شود. موضوعاتی مثل بانکداری اجتماعی، پول مجازی و بانکداری مجازی به کلید واژه‌های این عرصه تبدیل شده‌اند (ابراهیمی: ۱۳۹۵، ص ۴).

در پایان این قسمت در جهت جمع بندی مطالب می توان گفت: بانکداری مجازی می تواند هم هزینه ها و اتلاف وقت مشتریان را به طور چشمگیری کاهش دهد و هم تنوع و کیفیت خدمات ارائه شده را افزایش دهد. در بانکداری مجازی با استفاده از خدمات دستگاه خود پرداز، موبایل، اینترنت، تلفن، سیستم پاسخگویی صوتی تعاملی، انتقال وجه الکترونیکی ملی و موارد دیگر خدمات بانکی به مشتریان ارائه می شود (نبوره: ۱۳۹۱، ص ۴۲).

این نوع بانکداری دارای ویژگی های زیر است:

- ✓ روشی مناسب و راحت برای فعل و انفعالات در عملیات بانکی
- ✓ انعطاف پذیری سیستم بانکداری مجازی
- ✓ قابلیت اعتماد
- ✓ صرفه جویی در زمان
- ✓ دسترسی فوری و سریع به اطلاعات
- ✓ صرفه جویی در هزینه تراکنش ها
- ✓ پرداخت صورتحساب آنلاین
- ✓ اتصال دیجیتالی برای امنیت
- ✓ راحتی استفاده و کاربر پسند بودن
- ✓ حذف عامل مکان
- ✓ حق الزحمه پایین انجام تراکنش ها

۲- ابعاد حقوقی بانکداری مجازی

ظهور یک پدیده در عرصه اجتماعی هر چند با دگرگونی و تحول در دیدگاه های حقوقی آغاز نمی شود، اما در پایه های تحول، ساختارها و نظم حقوقی را به چالش می کشد و آن را ناگزیر از بازسازی و بازنگری می کند. روابط حقوقی انسان ها در بیشتر کشورها به وسیله قوانین مدون تنظیم و تبیین می شود. چون با تغییرات و پیشرفت وسایل ارتباطی و پیشرفت تکنولوژی، کیفیت روابط اشخاص نیز دچار تغییر می شود، در چنین حالت هایی قوانین مدون، قراردادهای بین اشخاص را چنانچه مخالف قانون و یا اخلاق حسنه نباشد نافذ و معتبر می شناسند (صفرپور: ۱۳۸۱، ص ۸). در واقع قانون در برخورد با مسائل جدید مانند تکنولوژی فناوری اطلاعات، تا آنجا که امکان داشته باشد سعی در تأیید قراردادهای حقوقی داشته و تا آنجا که مخالف نظم عمومی و قوانین و اخلاق حسنه نباشد آن را تأیید می کند. از سوی دیگر اگر ضرورت اقتضا کند نسبت به قانونگذاری جدید متناسب با شرایط روز اقدام خواهد کرد.

مباحث حقوقی بانکداری مجازی در همین پروسه قابل بررسی است. از این رو به برخی از مهم ترین موارد آن نظیر؛ امنیت، حریم خصوصی، صلاحیت های محلی، ادله اثبات و قواعد تنظیم قراردادها پرداخته می شود.

۲-۱- امنیت

یکی از دغدغه‌های مردم برای استفاده از خدمات بانکداری مجازی بحث امنیت آن است. با توجه به این که خدمات بانکی در نظام بانکداری مجازی به صورت غیر مستقیم و از راه دور انجام می‌شود، نیازمند ایجاد یک محیط امن جهت انجام خدمات است (پرتو: <http://khabareghtesadi.com/fa/print/51180>) مثلاً بایستی از سامانه‌های احراز هویت و فناوری امضای الکترونیکی استفاده کرد. در بانکداری مجازی با توجه به اینکه تمامی امور اعم از نگهداری سوابق اطلاعات مشتریان، تراکنش‌ها، نقل و انتقال وجوه، از طریق تجهیزات الکترونیک انجام می‌شود؛ لذا لازم است امنیت در آن به طور تمام و کمال رعایت شود، بنابراین توجه به مواردی نظیر تهیه نسخه پشتیبان به طور مداوم، ردگیری یک فرایند مالی، کنترل ورودی و خروجی‌ها، استفاده از تجهیزات امنیتی شبکه، پورت‌ها و پروتکل‌های امن و ایمن برای ارتباطات اینترنتی و مانند این‌ها ضروری است. با توجه به این نکته مهم که در بانکداری مجازی عدم وجود ساختار فیزیکی یک اصل بوده و تمامی خدمات بانکداری صرفاً از طریق اینترنت انجام می‌شود تبیین ساختار ایمنی مؤثر از طریق مبانی حقوقی و قانونی کاملاً ضروری است.

۲-۲- حریم خصوصی

عمل درست و بدون نقص در بانکداری مجازی مستلزم داشتن توانایی لازم برای پیگیری انجام صحیح خدمات بانکی است. یکی از این موارد حفظ اطلاعات موبوط امور مالی، اعتبار و مخارج مشتریان است. زیرا حفظ حریم خصوصی افراد ضامن موفقیت در تحقق بانکداری مجازی است در این موضوع نیز نتایج مشابه بحث امنیت است.

۲-۳- صلاحیت محلی

بانکداری مجازی فاقد هر گونه شعبه یا مکان برای مراجعه حضوری است. به واسطه عدم وجود ساختار فیزیکی به جز تعداد معینی پرسنل جهت پیگیری موارد خاص، و به دلیل عدم وجود ساختار فیزیکی جهت مراجعه مشتریان، تمام خدمات بانکی از طریق اینترنت انجام می‌شود و در هنگام بروز مشکلات، مشتریان با تماس آنلاین یا تلفنی کار خود را انجام می‌دهند. حتی در بانکداری مجازی دستگاه‌های atm به طور معمول وجود ندارد، یعنی؛ بانک‌های مجازی عموماً در پس توافق با بانک‌های فیزیکی دارای atm هستند تا استفاده از آن‌ها را برای مشتریان خود امکان‌پذیر کنند. (جلالی، پیشین، ص ۱۹).

همانطور که گفته شد بانک‌های مجازی، برخی از خدمات خود را از طریق قراردادهای برون سپاری به بانک‌های دیگر واگذار می‌کنند. از سوی دیگر علاوه بر دفتر مرکزی که معمولاً در پایتخت مستقر است ممکن است یک بانک مجازی دارای دفاتر نمایندگی در مراکز استان‌ها یا شهرهای مختلف باشد. باید پرسید اقامتگاه بانک مجازی کجاست و اگر بر فرض یک مشتری خواهان طرح دعوا علیه بانک مجازی بود، صلاحیت محلی دادگاه در این حالت چگونه قابل تشخیص است؟

در اینجا معمولاً دو طریق وجود دارد. یا می‌توان موضوعات جدید را با کمک قواعد و قوانین جاری که همان قواعد و اصول حقوقی سنتی هستند حل و فصل نمود، یا اینکه از اساس بنای حقوقی جدیدی را ایجاد کرد و با توجه به ماهیت و نیاز فضای مجازی قانون گذاری جدید نمود (حبیب زاده، میرمجیدی: ۱۳۹۰، ص ۲۱).

در ما نحن فیه باید اشاره کرد که هر چند بانک مجازی اساساً نمی‌تواند تعهدی را خارج از فضای مجازی واقع سازد، اما با توجه به برخی قراردادهای برون سپاری و وجود دفتر مرکزی و یا دفاتر نمایندگی در شهرها، نداشتن صلاحیت محلی به صلاح مشتریان بانک مجازی نیست (السان: ۱۳۹۳، ص ۷۹).

بنابراین می‌توان در مقام راه حل گفت: یا تعیین تکلیف موضوع با قانونگذاری جدید انجام شود، یا اینکه با تکیه بر قواعد موجود آیین دادرسی و معیارهای تعیین مکان انعقاد یا اجرای قرارداد در قراردادهای الکترونیکی، از ضوابطی مثل محل اقامت خواننده، محل انعقاد عقد یا محل اجرای عقد استفاده نمود. ضمن اینکه می‌توان با تکیه بر توافق طرفین در ضمن قرارداد بر صلاحیت یک دادگاه خاص هم معتقد بود (همان، ص ۸۰).

۲-۴- ادله اثبات

اساساً بانک مجازی در فضایی شکل می‌گیرد که اطلاعات استاندارد جامع و کاملی در شبکه‌های اطلاعاتی قرار گرفته و تعامل همه جانبه و سازنده‌ای با یکدیگر داشته باشند. در این فضا، تمامی خدمات به صورت ۲۴ ساعته برای هر فرد و در هر مکان و زمان قابل دسترسی است (جلالی: ۱۳۸۸، ص ۱۷). بدیهی است انجام خدمات در این حالت به صورت با ثبات، قابل اطمینان، امن و محرمانه مورد توجه جدی است (قطبی: ۱۳۸۶، ص ۵).

این فضای جدید در صورت بروز اختلالات، نیازمند ادله اثباتی جدید خواهد بود. هر چند در این خصوص هم دو رویکرد پیش گفته در مبحث قبلی جاری است. توسعه مبادلات الکترونیک، ناگزیر مسائل حقوقی جدیدی را مطرح می‌کند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها اثبات این گونه مبادلات می‌باشد. از همین رو در کنار ادله سنتی اثبات دعوا، باید ادله اثبات دعوا را در قالب‌ها و شکل‌های دیگر پذیرا شد. رویکردی که ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ آن را پذیرا شد.

در خصوص ماهیت و جایگاه دلایل الکترونیکی دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. عده‌ای برآنند پیام‌های الکترونیکی در حکم سند است. با این فرض حقوقی، در زمره ادله می‌آید و با توجه به محتوای قانون تجارت الکترونیکی تمایل قانون گذار به سند رسمی دانستن آن است. این دلایل الکترونیکی در قالب اماره قضایی جزو ادله اثبات محسوب می‌شوند (کاتوزیان: ۱۳۹۲، ص ۱۷۳). در مقابل، عده‌ای دیگر می‌گویند؛ پیام‌های الکترونیکی یا داده پیام‌های مطمئن، در حکم سند معتبر قابل استناد می‌باشند، اما یک سند عادی در حکم سند رسمی که نسبت به آن‌ها انکارو تردید مسموع نیست و تنها می‌توان ادعای جعلیت نمود. یعنی اسناد الکترونیکی در شکل و قالبی نو به نظام اثباتی عرضه شده‌اند (کرد نائیج: ۱۳۸۵، ص ۵۸).

۲-۵- قواعد عمومی و اختصاصی بانکداری مجازی

همانگونه که در مباحث قبلی بیان شد بانکداری مجازی، روشی نوین در مقابل بانکداری سنتی است که خدماتی با کیفیت بالاتر ارائه می‌کند (پرتو: پیشین). می‌توان گفت که بانکداری مجازی نوع خاصی از بانکداری نیست، وصف مجازی فقط بیانگر نحوه ارائه خدمات آن می‌باشد. پس مواردی مثل انعقاد قرارداد در فضای مجازی به طور کلی مشابه انعقاد آن در دنیای واقعی است و از این لحاظ تفاوت عمده‌ای بین این دو وجود ندارد (ملاکریمی: بی‌تا، ص ۱۹۳). به این ترتیب بانکداری مجازی از نظر ماهیت فعالیت و خدمات قابل ارائه به مشتریان تفاوتی با عملکرد جاری بانکداری معمولی ندارد، فقط در بانکداری مجازی کلیه مراحل اجرایی با استفاده از تجهیزات فناوری اطلاعات صورت می‌گیرد. به این ترتیب بانکداری مجازی، از نظر قواعد عمومی بانکداری تبعیت می‌کند و از این نظر مکلف به رعایت کلیه ضوابط و مقررات بانکی است؛ اما به دلیل بهره‌گیری از تجهیزات جدید تکنولوژی و فناوری اطلاعات، ناگزیر نیازمند مقررات خاص هم می‌باشد. ضوابط خاصی نظیر احراز هویت مشتریان، سامانه مدیریت امنیت اطلاعات و ...

۲-۶- سایر موارد

اساساً موارد دیگری که در مبحث ابعاد حقوقی بانکداری مجازی می‌تواند مطرح باشد عبارت‌اند از: قراردادهای انفورماتیک، مسئولیت مدنی، مسئولیت قراردادی، حقوق مالکیت فکری و پایگاه داده‌ها. در خصوص قراردادهای انفورماتیک باید گفت که این قراردادها نوع خاصی از قراردادها نیست، وصف انفورماتیک یا الکترونیکی یا مجازی بیانگر نحوه تشکیل آن است. یعنی شکل این نوع قراردادها به صورت الکترونیکی است (وصالی ناصح: ۱۳۸۵، ص ۱۱۶). بنابراین تمامی شرایط اساسی صحت معاملات در این قراردادها نیز جاری و ساری است.

در مورد مسئولیت مدنی هم باید به این نکته اشاره کرد که تمام ضوابط مسئولیت مدنی در بانکداری مجازی نیز وجود دارد. به بیان دیگر مطابق قاعده کلی جبران خسارات وارده به افراد، در بانکداری مجازی، اگر به هر دلیلی اعم از نرم افزارهای معیوب سیستم‌های آنلاین، خطا در بارگذاری اطلاعات، اشتباه در پردازش اطلاعات و ... به مشتریان ضرری وارد شود، بانک مکلف به جبران خسارت است. هر چند در خصوص مبنای مسئولیت اختلاف دیدگاه وجود دارد.

در خصوص مباحث حقوقی بانکداری مجازی یاد آوری این نکته ضروری است که اساساً هر یک از این مباحث، خودش به تنهایی نیازمند یک پژوهش مستقل بوده و ظرایف و نکات اساسی عمده‌ای دارند که جایگاه بحث آن‌ها در مقاله حاضر نیست. تنها از جهت ضرورت و ارتباط موضوعی به طور مختصر به آن‌ها اشاره شده است.

۳- نتیجه گیری

- بر اساس مطالب گفته شده می‌توان به موارد زیر دست یافت:
- ۱- بانکداری مجازی اوج استفاده از فناوری انفورماتیک در جهت حذف دو قید مکان و زمان از خدمات بانکی است.
 - ۲- بانک مجازی قادر به انجام اکثر امور بانکی است با این توضیح که نیازی به مراجعه به شعبه نخواهد بود. بانک‌های مجازی نسل نوینی از بانک‌ها بوده که با استفاده از آخرین دستاوردهای فناوری اطلاعات و ارتباطات و بی‌نیاز از شعبه فیزیکی، خدمات و محصولات متنوع بانکی را به عموم عرضه می‌کند.
 - ۳- دسترسی ۲۴ ساعته در هر زمان و هر مکان، سهولت دسترسی، سرعت و امنیت از جمله مزیت‌های بانک‌های مجازی است.
 - ۴- بانکداری مجازی از نظر ماهیت فعالیت و خدمات قابل ارائه به مشتریان، هیچ تفاوتی با عملکرد جاری بانکداری معمولی ندارد و همان خدماتی را ارائه می‌دهد که در بانکداری معمولی ارائه می‌شود، با این تفاوت که در بانکداری مجازی کلیه مراحل اجرایی با استفاده از تجهیزات فناوری اطلاعات صورت می‌گیرد.
 - ۵- در ارتباط میان بانکداری الکترونیکی و بانکداری مجازی می‌توان گفت که هر بانکداری مجازی نوعی از بانکداری الکترونیکی است اما هر بانکداری الکترونیکی الزاماً بانکداری مجازی نیست.
 - ۶- در ارتباط میان بانکداری اینترنتی و بانکداری مجازی رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد.
 - ۷- بانکداری مجازی با توجه به نوین بودن شیوه‌های ارائه خدمات از جهت مباحثی نظری امنیت - صلاحیت محلی - حریم خصوصی - ادله اثبات - قواعد بانکداری - حقوق قراردادهای، دارای مباحث تخصصی ویژه‌ای است. هر چند در کلیه موارد می‌توان گفت که تا آنجا که با قواعد آمره و با قواعد فنی مغایرتی نداشته باشد قواعد حقوقی سنتی قابل اجراست و در موارد ضروری که تدوین قوانین جدید ضروری است، الزاماً بایستی از طریق قانونگذاری جدید اقدام شود.
 - ۸- در حقوق ایران با توجه به تصویب آیین نامه تأسیس و فعالیت بانک‌های مجازی مورخ ۱۳۹۰/۲/۲۷ شورای پول و اعتبار، مبنای قانونی بانکداری مجازی مورد پذیرش قرار گرفته است.
 - ۹- در حقوق ایران تقریباً همه بانک‌ها دارای ابزارها و سیستم‌های نوین ارائه خدمات هستند، اما صرف داشتن این موارد کافی نیست و یک بانک را به بانک مجازی تبدیل نمی‌کند، در واقع در حال حاضر در ایران بیشتر بانکداری پیشرفته الکترونیکی در حال اجرا است و هنوز بانکداری مجازی به معنای دقیق کلمه اجرایی نشده است.

□ فهرست منابع و مآخذ

- ۱- ابراهیمی، آیت اله، (۱۳۹۵)، شتاب شبکه بانکی به سوی بانکداری مجازی، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۶۶۱۲.
- ۲- اصغر کیا، علی، (۱۳۸۳)، ماهیت تجارت الکترونیک، روزنامه همشهری، سال دوازدهم، شماره ۳۵۳۱.
- ۳- باجاج ک.ک.، (۱۳۷۶)، از مبادله الکترونیکی داده‌ها تا تجارت الکترونیک، ترجمه دکتر ایرج بهنام مجتهدی، موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، چاپ اول، تهران.
- ۴- بانکداری مجازی چیست؟ به آدرس: <http://e30now.blogfa.com/post/85>
- ۵- بانکداری مجازی و تفاوت آن با بانکداری الکترونیکی موجود در آدرس: <http://akhbarbank.com/vdcmjdo.w6dexagiw.html>
- ۶- برگروکدلمان، توماس، (۱۳۷۵)، ساخت اجتماعی واقعیت، رساله‌ای در جامعه‌شناسی شناخت، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران، اندیشه‌های عصر نو.
- ۷- پرتو، پدram، چالش‌های بانکداری مجازی در کشورهای در حال توسعه، آدرس: <http://khabareghtesadi.com/fa/print/51180>
- ۸- تفاوت بانکداری مجازی و اینترنتی در <http://tafavot.net> و همین طور آدرس: <http://ebinews.com/news/56362>
- ۹- تورج صادقی، (۱۳۸۳)، بررسی موانع شکل‌گیری بانکداری الکترونیک در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- ۱۰- جلالی، علی اکبر، (۱۳۸۸)، گام‌های تحقق شهر الکترونیکی، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۴۴۵۲.
- ۱۱- جلالی، علی اکبر و دیگران، (۱۳۹۱)، بانکداری مجازی مفاهیم و رویکردی پیاده‌سازی، موسسه پویه مهر اشراق.
- ۱۲- حاصلی، آتوسا، (۱۳۹۲)، ارائه مدلی بر اساس وب معنایی برای توسعه مدیریت و خدمات بانکداری مجازی، ماهنامه بین‌المللی بانکداری مجازی، شماره ۸.
- ۱۳- حبیب‌زاده، طاهر، (۱۳۹۰)، حقوق فناوری اطلاعات مقدمه‌ای بر حقوق تجارت الکترونیک، دفتر مطالعات حقوقی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، جلد اول.
- ۱۴- حبیب‌زاده، محمدجعفر، سیده سپیده میر مجیدی هاشجین، (۱۳۹۰)، نقش بانکداری الکترونیکی در پولشویی و روش‌های مقابله با آن، مجله پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۱۵، شماره ۱.
- ۱۵- حسن بیگی، ابراهیم، (۱۳۸۴)، حقوق و امنیت در فضای سایبر، موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، چاپ اول.
- ۱۶- خورموجی، علی اکبر، بانک مجازی نسل جدید بانکداری الکترونیک، آدرس: <http://30now.blogfa.com/post/85>
- ۱۷- رضایی، علی، (۱۳۸۷)، حقوق تجارت الکترونیکی، نشر میزان، چاپ اول، تهران.

- ۱۸- زرکلام، ستار، (۱۳۹۰)، قانون تجارت الکترونیک و امضای الکترونیکی، کانون.
- ۱۹- السان، مصطفی، (۱۳۹۲)، حقوق بانکداری اینترنتی، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ویرایش دوم.
- ۲۰- السان، مصطفی، (۱۳۹۳)، حقوق تجارت الکترونیکی، نشر سمت، چاپ دوم.
- ۲۱- السان، مصطفی، (۱۳۹۳)، حقوق فضای مجازی، موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، تهران، چاپ اول.
- ۲۲- سیف، ولی اله، (۱۳۹۲)، سخنرانی در همایش علمی و پژوهشی هم‌افزایی دانشگاه‌ها و بانک‌ها در توسعه بانکداری مجازی، موجود در آدرس: <http://www.cbi.ir/showitem/11322.aspx>
- ۲۳- شجاعی فرد، علیرضا، (۱۳۹۵)، علی نخی امرودی، محمد رامشینی، بانکداری مجازی در جهان پسا کوانتومی، دومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و فناوری اطلاعات و ارتباطات، تهران، آدرس: [Http://www.civilica.com](http://www.civilica.com)
- ۲۴- صادقی نشاط، امیر، (۱۳۷۹)، حقوق تجارت الکترونیک، نشریه کانون وکلا، دوره جدید، شماره ۱، شماره چاپی ۱۷۰.
- ۲۵- صادقی، تورج، (۱۳۹۰)، شاخص‌های پذیرش و توسعه بانکداری الکترونیک در ایران، فصلنامه پول و اقتصاد، شماره ۸.
- ۲۶- صفرپور، رضا، (۱۳۸۱)، شهر مجازی بی‌قانون شبکه جهانی اینترنت و دشواره‌های حقوقی، روزنامه ایران، سال نهم، شماره ۲۴۱۴.
- ۲۷- صناعی، علی، حسینی میرزا حسن، (۱۳۸۹)، ابراهیم امینیان جزی، مطالعه تطبیقی بانکداری الکترونیک و سنتی از نظر امنیت و کاربرد دوست بودن در بانک ملی ایران، مقاله ارائه شده در اولین کنفرانس سالانه مدیریت، نوآوری و کار آفرینی، شیراز.
- ۲۸- عاملی، س. ر، (۱۳۹۰)، رویکرد دوفضایی به آسیب‌ها، جرائم، قوانین و سیاست‌های فضای مجازی، انتشارات امیر کبیر، تهران.
- ۲۹- عاملی، س. ر، (۱۳۹۱)، جزوه درسی مطالعات فضای مجازی، مقطع کارشناسی ارشد رشته مطالعات فرهنگی و رسانه، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- ۳۰- عکاسی، عباس، (۱۳۸۷)، وضعیت بانکداری الکترونیکی و بانکداری مجازی در ایران، دومین کنفرانس جهانی بانکداری الکترونیکی، تهران، آدرس: [Http://www.civilica.com](http://www.civilica.com)
- ۳۱- غلامرضایی، ابوالفضل، بانکداری مجازی در ایران فاقد تعریف استاندارد است در آدرس: <http://titron.line.ir/vdce.f8wbjh8wwgbij.html>
- ۳۲- فدایی، عطا اله، مبانی نظری و پیشینه پژوهش بانکداری الکترونیکی به آدرس: <http://bankdarimajazi.mihanblog.com/post/8>
- ۳۳- فرنود، حسنعلی، (۱۳۸۷)، سهیلا سلطانی، فرشته ضرابیه، مدیریت بانکداری الکترونیکی، تهران، انتشارات سبزان.
- ۳۴- قاجار قیونلو، سیامک، (۱۳۹۱)، مقدمه حقوق سایبر، بنیاد حقوقی میزان، چاپ اول، تهران.

۳۵- قاسمی، علی و ویکتور بارین چهار بخش، (۱۳۹۲)، مبانی حقوقی کاربردزور در فضای سایبر بر پایه حقوق بین الملل، فصلنامه پژوهشی اطلاعات سیاسی، اقتصادی، شماره ۲۹۲، سال بیست و هفتم.

۳۶- قطبی، (۱۳۸۶)، در انتظار شهر الکترونیکی، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۴۱۳۴.

۳۷- کاتوزیان، ناصر، (۱۳۹۲)، اثبات و دلیل اثبات جلد دوم، بنیاد حقوقی میزان، چاپ هفتم.

۳۸- کرد نائیج، حسن، (۱۳۸۵)، ماهیت حقوقی اسناد الکترونیکی و تأثیر اثبات جعلیت آن‌ها در اعاده دادرسی، نشریه پیام آموزش، شماره ۲۴.

۳۹- کهزادی، نوروز، (۱۳۸۳)، بانکداری الکترونیک، پیش نیازها، محدودیت‌ها و روش‌های پیاده سازی آن در ایران، ماهنامه تجارت الکترونیک. رایانه، شماره ۱۱.

۴۰- کیانی، افشین، (۱۳۸۲)، نقش بانک‌ها در تجارت الکترونیک، کتاب دومین نمایشگاه بین المللی فن آوری و خدمات بانکداری، بیمه، بازار سرمایه و صادرات، تهران.

۴۱- لارنس، پنلوپ، (۱۳۸۳)، کاربرد اینترنت در حقوق، ترجمه دکتر سید قاسم زمانی و مهناز بهراملو، نشرمیزان، چاپ اول.

۴۲- ملأ کریمی، فرشته، بررسی حقوقی بانکداری الکترونیکی بر اساس قواعد عمومی قراردادها، نشریه تازه‌های اقتصاد، شماره ۱۳۴، سال نهم.

۴۳- نبوره، خدیجه، (۱۳۹۱)، مقایسه خدمات بانکداری مجازی ۱۰ بانک مجازی بر هر سال ۲۰۱۲، ماهنامه بانکداری مجازی، شماره ۱.

۴۴- نمازیخواه، عمید، (۱۳۸۶)، آمریکا حقوق اینترنتی بشر را به رسمیت نمی‌شناسد، روزنامه همشهری، سال شانزدهم، شماره ۴۴۵۱.

۴۵- وصالی ناصح مرتضی، (۱۳۸۵)، قرارداد الکترونیکی و مبانی اعتبار آن- مجله کانون، شماره ۶۶.

46- Ian j. Iiod, Information technologylaw-Butterw orths, London, Edinburgh, Dublin-1997-p 11.

47- law. and regulation of electronic finance and internet banking at www.cefims.ac.uk/document/sample.

48- virtual banking in Africa:at [http://www. articlesfactory. com/articles/business/virtual-banking](http://www.articlesfactory.com/articles/business/virtual-banking).

49- virtual banking software –hy brid-virtual banks at: [http://www. strat infotech. com/banking-software/virtual-banking. Htm](http://www.stratinfotech.com/banking-software/virtual-banking.Htm).

50- virtual banking sys tem in india –smriti chand. at:[http://www. yourarticlelibrary. com](http://www.yourarticlelibrary.com).

51- WTO secretariat electronic commerece and the rule of wto,geneva 1998. see generally the e-commerce section of wto website. available at [www. wto. org/wto/ecom/ecom. html](http://www.wto.org/wto/ecom/ecom.html).